

Іван Альмес

[Рец.:] Дух О. Превелебні панни: Жіночі чернечі спільноти Львівської та Перемишльської єпархій у ранньомодерний період. — Львів: Вид-во УКУ 2017. — 752 с.: іл., табл., карти + 7 карт. — (Серія «Київське християнство», т. 5)

Як стверджує в одній зі своїх робіт Робін Джордж Колінгвуд, історик досліджує в минулому чужий досвід, однак лише такий, який він здатен «програти» в своїй уяві, помислити його відповідно до власного досвіду та інтелектуальної схильності. Якщо ж відбувається незбіг предмету дослідження й інструментального оснащення історика, то у підсумку матимемо лише «висохлі кістки» «без плоті і крові», а не історію. За Колінгвудом, щоб воскресити минуле, історик має бути здатен перекинути місток між собою і предметом дослідження, змогти відтворити віддалену в часі думку, відчутти себе «господарем» на полі своїх студій¹. Власне, автор рецензованої монографії Олег Дух є саме такою відповідною особою щодо предмета дослідження – історії чернечої традиції жіночого монашества. В основі монографії лежить кандидатська дисертація, захищена у 2006 р. в Люблінському католицькому університеті імені Івана Павла II під керівництвом проф. Генрика Гапського². Роки роботи над книжкою нині доцента кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка у підсумку подарували українській історіографії та зацікавленим читачам книгу, яка містить понад 750 сторінок тексту, 85 картсхем, 56 ілюстрацій та 31 таблицю. Монографія складається зі вступу, 5 розділів, що поділені на 18 підрозділів, 2 великих за обсягом додатків, списку використаних джерел і літератури та наукового апарату (географічний та іменний показники).

Метою дослідження, за словами автора, є «пізнання їхньої [жіночих монастирів] еклезіальної та культурно-релігійної традиції» (С. 28). В центрі уваги – дослідження православних у XVII ст., а далі у XVIII ст. – унійних жіночих чернечих осередків, які, незважаючи на перехід до унії, «зберегли майже всі попередні релігійні практики та елементи внутрішнього духовного життя». Проте ця «довготривала традиція чернечого життя була штучно перервана»

¹ Колінгвуд Дж. Р. Ідея історії. – Київ, 1996. – С. 388-390.

² Дух О. Жіночі монастирі Львівської і Перемишльської єпархій у XVII і XVIII ст. = *Żeńskie monasteru eparchii Lwowskiej i Przemyskiej w XVII i XVIII wieku*: автореф. дис. д-ра гуманіт. наук зі спец. історія. – Люблін, 2006. – 20 с.

наприкінці XVIII – на початку XIX ст. під час касаційних процесів (С. 29). Авторів вдалося опрацювати джерела з 19 архівних зібрань України, Польщі і Литви, але основу становлять архівні, бібліотечні та музейні збірки Львова. Це здебільшого внутрішня монастирська документація, особливо матеріали т. зв. «монастирської бюрократії» XVIII ст., а також актові джерела, книги духовного суду тощо. Про концептуальні засади дослідження свідчить потрійна назва розділів (грецькою, церковнослов'янською і латинською), які репрезентують візантійські корені, руську традицію та латинські впливи. Тобто, йдеться про вивчення історії жіночих монастирів у «довгому триванні». Хоча у вступі автор окремо не зупиняється на методологічних засадах свого дослідження, проте в ньому чітко простежуються методи соціальної історії, історичної антропології, історичної географії тощо. Загалом йдеться про міждисциплінарне дослідження, де автор вміло поєднує інструментарій різних історіографічних напрямків. Проте чи не головна його настанова – це «еклезіальний підхід» до аналізу ранньомодерної релігійної культури, власне, розуміння специфіки чернечих осередків передусім як осередків молитви.

У першому розділі Олег Дух представляє інституційну історію жіночих монастирів Львівської та Перемишльської єпархій ранньомодерного часу за такою періодизацією: 1) XVI ст. – перші достовірні писемні згадки про існування обителей; 2) перша половина XVII ст. – фундаційний бум; 3) друга половина XVII ст. – 1720-ті роки – «нещасливий час»; 4) 1730–1760-ті роки – період уніфікації та дисциплінування; 5) 1770-ті – 1820-ті роки – «трагічний фінал». Перший розділ починається з короткого огляду візантійської традиції чернецтва, з якої виводиться генеза жіночого монашества на українських землях. Автор подає перелік монастирів, імена засновниць та іншу загальну інформацію – своєрідну номенклатуру візантійського жіночого монашества. За подібною схемою представлено і «руське монашество» до XVI ст. (С. 47-60). За підрахунками дослідника, на цих теренах у XVI–XVIII ст. напевно існувало 32 монастирі, загальну інформацію про які підсумовано в таблиці (С. 90-91). Завданням цього розділу було з'ясування причин, обставин та механізмів заснування та ліквідації обителей. З'ясувати обставини виникнення монастирів допомагають фундаційні документи (С. 64). Ліквідація монастирів відбувалась шляхом об'єднань, укрупнень, заборон прийому нових осіб, тобто здебільшого за допомогою політики, спрямованої «на вимирання» (С. 80-81).

Другою складовою першого розділу є різносторонній аналіз просторової локалізації обителей та, зокрема, монастирського простору. Розташування монастирів подається за єпархіальним поділом (26 у Львівській та 6 у Перемишльській), за намісництвами, в контексті землеволодіння (найбільше на королівських землях, потім шляхетських і церковних), в містах чи селах. За допомогою історичного картографування здійснено локалізацію чернечих осередків в межах населених пунктів (С. 91-104). Особливо цікавою видається спроба автора показати монастир не лише як «спільноту ченців або черниць, які живуть за усталеними правилами (уставом)», але і як територію з будівлями, «що перебувають у власності спільноти». На відміну від сакрального простору, який лише частково розглянуто в третьому розділі, цей фізичний простір

проаналізовано досить детально³. До «класичного набору» топографії монастирського комплексу належали: дерев'яна огорожа, брама, «фірта», церква, дзвіниця, подвір'я, цвинтар, келії, трапезна, кухня, комора, хлів, криниця тощо, тобто як сакральні, так і житлові та господарські споруди (С. 109-120).

Нормативні аспекти діяльності монастирів проаналізовано в найменшому за обсягом другому розділі. Власне правову основу чернечого життя регламентували монастирські устави, постанови соборів та фундаційні привілеї. Не збереглося (чи принаймні не вдалося виявити) жодного уставу жіночої обителі з цих теренів, а тому за основу джерельної бази слугують поборові постанови та фундаційні привілеї. Своєрідним переломним моментом в історії жіночого монашества постає Замоїський собор, постанови якого Олег Дух детально аналізує. На його думку, ці приписи свідчать про «істотні впливи західної традиції чернечого життя на руське монашество» (С. 136). Відсутність єдиної конгрегації і пряме підпорядкування владі єпископа на відміну від чоловічих монастирів⁴ – це одна із характерних особливостей правового функціонування василіанських жіночих чернечих спільнот (С. 142). Важливе питання, яке розглядає дослідник, – термінологічні та смислові конотації поняття «василіанський монастир». У XVII ст. жіночі обителі, на той час ще православні, часто в документах фігурують як «василіанські». Однак навряд чи варто їх розглядати в категоріях заснованого 1617 р. чернечого ордену Унійної Церкви, до складу якого увійшли чоловічі обителі з теренів Львівської та Перемишльської єпархій у XVIII ст. Д-р Олег Дух слушно обґрунтовує найменування православних обителей як «василіанських» наступним чином: «Для людини, яка виросла в латинській культурі, це був найпростіший спосіб виокремлення загалу східного монашества, адже він не потребував конфесійної ідентифікації» (С. 129).

Найбільший за обсягом третій розділ, де йдеться про монастирі як чернечу спільноту. Дослідник представляє свої версії відповідей на запитання: хто, що і як творило/формувало черниць у спільноту. Зокрема проаналізовано етапи становлення схимниці: від позиції світської особи у віці 15-25 через послушництво до рясофорату (новіціату). Серед причин, чи радше мотивів, вступу до монастирів дослідник розглядає три: духовні потреби (серед них вплив домашнього релігійного виховання, вдівство); постанови церковного суду; соціальний престиж. Опісля на основі аналізу богослужбових текстів (в основному за требниками стрятинського друку 1606 р. та Петра Могили) детально розглянуто перебіг та особливості чинів облечин, рясофорату та малої схими, і, що важливо, не як культурних практик, а як священнодійств, тобто наголошується на «еклезіальному вимірі» таких подій в житті черниць. На духовному житті черниць позначалася відсутність урочистого характеру під час церковних висвят (на

³ Для порівняння про сакральне розуміння монастирського простору католицьких монастирів в епоху середньовіччя див.: Cassidy-Welch Megan. *Monastic Spaces and their Meanings. Thirteenth-Century English Cistercian Monasteries*. – Brepols Publishers, 2001.

⁴ Детальніше про василіанські чоловічі монастирі на українських землях другої половини XVIII ст. див.: *Lorens B. Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014.

відміну від західної традиції); обрання імен святих, які жили до XI ст., а найчастіше – на честь Марії Магдалини; існування традиції внесення посагу при вступі до монастиря тощо (С. 168-206). Черниці переважно походили з дрібної й середньої шляхти та міщанства, хоча відомо і про селянок та попівен, однак характерною особливістю є відсутність представниць магнатських родин, на відміну від римо-католицьких монастирів. Виняток становить лише Ангелина (Мірацька), яка була охрещена у латинському обряді, але стала черницею за східним обрядом. Черниці походили переважно з населених пунктів, наближених до монастиря, в якому проживали. Незважаючи на джерельні обмеження, вдалося з'ясувати і чисельний склад чернечих спільнот. Так станом на 1760-ті рр. дослідник нараховує бл. 80 черниць в усіх монастирях східного обряду Львівської та Перемишльської єпархій. Ця кількість до кінця XVIII ст. поступово зменшувалась, а у 1790-х рр. фіксується лише бл. 25 монахинь (С. 207-218). Тобто йдеться про чисельно невеликі монастирі, що дослідник пояснює відсутністю багатих фундацій, а також щільністю монастирської мережі на досліджуваних теренах (С. 246). Закінчується цей розділ аналізом внутрішньої ієрархічної організації, який здійснено на підставі просопографічного дослідження. Зокрема відомості про виборних ігумень (очільниць монастирів) акумульовано в розлогій таблиці (С. 223-226). Кількість інших ієрархічних позицій в обителі залежала від її величини: намісниця (вікарія, віце-ігуменя), еклезіарха (захристиянка), уставниця, крилошанка, дзвонарка, фіртиянка (ключниця), прокуратора, кухарка. Охарактеризовано і персональний склад духівників (капеланів) із числа парафіяльного чи монашого складу (призначених місцевим єпископом), які виконували функції літургісанта і сповідника (С. 219-246).

Центральною частиною монографії є четвертий розділ – «Молитва і праця», в якому Олегу Духу на широкому джерельному матеріалі вдалося доволі цілісно представити повсякденне життя черниць. Оскільки монахині були, насамперед, людьми молитви, тому перш за все розглянуто їхнє молитовне життя, яке складалось із богослужінь добового, тижневого й річного літургійних циклів. Хоча авторові через брак джерел не вдалося напевно відповісти на питання, наскільки чітко дотримувалися виконання «молитовного правила» згідно з приписами, проте він підсумовує, що «богослужбовий цикл існував щонайменше у формі окремих частин» (С. 252). Напевно відомо про щоденні відправи вечірнього богослужіння і утрени, а в неділі та свята – Літургії. Очевидно, більше хотілося б дізнатися про «латинізаційні впливи» в літургійному житті черниць, які, за логікою, мали впроваджуватися після постанов Замойського собору, однак автор на цьому аспекті не зупиняється. В контексті літургійного життя окремо досліджено практики постів в житті інокінь та святкування різних празників тощо (С. 254-257). Досить-таки скромно представлено культуру книги в жіночих монастирях. Автор звертає увагу виключно на богослужбові книги в обителях, тобто на «церковну літературу» (С. 260-261). Однак деякі з переліків богослужбових (Псалтирі, Акафістники тощо) друків могли використовуватись як «келійна лектура» чи навчальна література, оскільки, як зазначає автор,

черниці навчали дівчат місцевих міщан (С. 307). Вірогідно, що через це у монастирях могли бути поодинокі примірники позабогослужбової літератури⁵.

Набагато розлогіше автор говорить про працю в житті черниць – ремесло і торгівлю, господарську діяльність в межах монастирського землеволодіння та безпосередньо в монастирі. Наприклад, характерним заняттям черниць східного обряду виступають ниткарство (з льону і коноплі) та свічкаство. Незважаючи на детальний аналіз категорій залежного монастирського населення, їхніх відробітків і чиншів, описи пасік і садів, розведення худоби та малої птиці, все ж нез'ясованим залишається питання, про які саме монастирі йдеться – усі чи лише окремі особливо заможні, тобто бракує порівняльної перспективи (С. 264-305). Наприкінці розділу коротко охарактеризовано освітньо-виховну та «опікунську» діяльність черниць. Причинами їхнього низького освітнього рівня дослідник вважає «інший тип духовності» та гірше матеріальне забезпечення у порівнянні з римо-католицькими кляшторами (С. 306-308).

В останньому п'ятому розділі «Монастир у ранньомодерному соціумі» розглядаються взаємини черниць із духовенством, шляхтою, міщанами та селянами. Тобто, незважаючи на контемплативний характер (герметичність) монастирів, «кожна обитель була міцно закорінена в середовищі, в якому існувала, тісно пов'язана з ним величезною кількістю контактів» (С. 354); описуються перебіги конфліктів з різними соціальними станами, кумівство з місцевими міщанками тощо. Таким чином, постає питання про дотримання (і якою мірою) черницями клявзури (що є одним із принципів засад функціонування цих осередків власне як монастирів). «Кінець епохи» – так називається коротка нарративна частина, що служить варіантом висновків монографії. Ця назва підкреслює ідею дослідника про штучну перерваність ранньомодерної традиції жіночого монашества наприкінці XVIII ст. – початку XIX ст. Адже в XIX ст. можна говорити про іншу модель чернецтва – замість «превелебної панни» йдеться про «преподобну панну» (С. 376).

Приблизно половину обсягу монографії складають два розлогі додатки. Перший – це зведений каталог жіночих монастирів (С. 379-527), в якому подано історичні довідки про 32 обители з XVI – до початку XIX ст., а також окремо каталогізовано 11 обителей, про які вдалося виявити лише згадки в монастирських пом'яниках. Другий додаток – це перший в українській історіографії біографічний словник понад 300 черниць східного обряду (С. 529-641). Просопографічний матеріал систематизовано за наступними рубриками: монаше ім'я; хресне ім'я; прізвище; дата народження; дата смерті; чернечий осередок, до якого належала черниця і роки її перебування в ньому; монаші уряди; місце народження / походження черниці; інформація про родину; факти із життя в монастирі.

Підсумовуючи, варто зазначити, що особливістю киевохристиянської традиції жіночого монашества (на прикладі Львівської та Перемишльської епархій),

⁵ Детальніше про книжкову культуру в жіночих римо-католицьких монастирях Речі Посполитої, див.: *Gwiazdzik J. Kultura pisma i książki w żeńskich klasztorach dawnej Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku.* – Katowice, 2015.

на думку автора книги, є акцент на молитовних практиках і праці, а освітня і харитативна діяльність залишались на маргінесі. Рецензована монографія постає як фундаментальне джерелознавче дослідження з історії жіночого монашества на українських землях ранньомодерного часу. Авторіві вдалося передати атмосферу чернечого життя, показати колективний портрет черниць та їхній «стиль життя», духовний та соціальний вимір діяльності, повсякдення в чернечих осередках. Проте варто зауважити недостатню порівняльну дослідницьку перспективу (якщо вона й трапляється, то переважно стосується «руських» теренів Київської митрополії, і лише подекуди торкається католицької традиції в Речі Посполитій), а це не дозволило більш концептуально представити сутність жіночого монашества на українських землях. Скажімо, лише побіжно розглядаються питання процесів латинізації чи окциденталізації тощо. Однак поза сумнівом – запропоноване Олегом Духом дослідження є яскравою новаторською сторінкою в українській історіографії в цілому, і в дослідженні релігійної культури на українських землях «епохи монастицизму» зокрема.